

تحلیل مفهوم‌شناسی «خانواده مهدوی» در پژوهش‌های معاصر

سید عبدالقائم تهامی پور^۱

محمود ملکی راد^۲

محمد مهدی صمصامی^۳

چکیده

شناخت مفهوم «خانواده مهدوی» از بنیادی‌ترین مؤلفه‌ها در پژوهش‌های خانواده با رویکرد مهدوی، محسوب می‌شود؛ چرا که تبیین دقیق مفهوم «خانواده مهدوی» و شناسایی مؤلفه‌های آن، پراکندگی دیدگاه‌های مختلف در زمینه مفهوم مذکور را سامان می‌بخشد و زمینه دستیابی به انسجام مفهومی را فراهم می‌آورد. این پژوهش از نوع کیفی بوده و بر اساس مستندات نقلی و با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع معتبر کتابخانه‌ای و نرم‌افزاری به گونه‌شناسی آثار نگاشته شده در حوزه «خانواده و مهدویت» پرداخته است و تعاریف موجود از «خانواده مهدوی» و مفاهیم مرتبط با آن را تحلیل و ارزیابی و سرانجام مفهومی جامع از آن ارائه می‌کند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که «خدا محوری»، «امام محوری»، «معرفت به امام»، «محبت به امام»، «انتظار»، «زمینه‌سازی»، «تربیت نسل مهدی باور و مهدی‌یاور» و «سبک زندگی مهدوی»؛ از مؤلفه‌های اصلی مفهوم خانواده مهدوی هستند.

واژگان کلیدی: خانواده مهدوی، مفهوم‌شناسی، انتظار، زمینه‌سازی، سبک زندگی، تربیت مهدوی.

۱. دانش‌پژوه سطح چهار مرکز تخصصی مهدویت، حوزه علمیه قم، ایران. (نویسنده مسئول)

sat15331364@gmail.com

m.makekira@isca.ic.ir

۲. استادیار گروه مهدویت پژوهی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

۳. دانش‌پژوه سطح ۴ مهدویت و پژوهشگر پژوهشکده مهدویت و موعودگرایی انتظار پویا، قم، ایران.

mo.samsami1357@gmail.com

مقدمه

یکی از مباحث حائز اهمیت در موضوع «خانواده» که طی دهه‌های اخیر به ویژه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته؛ نگرش مهدوی به این مقوله است. رویکرد مهدوی به خانواده در عرصه پژوهش، گستره وسیعی از مسائل خانواده را دربر می‌گیرد و در تبیین مسائل متنوع و متعدد ظرفیت گسترده‌ای دارد. در این میان، شناخت مفهوم «خانواده مهدوی» از بنیادی‌ترین مؤلفه‌ها در پژوهش‌های خانواده با رویکرد مذکور، محسوب می‌شود؛ چرا که تبیین دقیق مفهوم «خانواده مهدوی» و شناسایی مؤلفه‌های آن، پراکندگی دیدگاه‌های مختلف در زمینه مفهوم مذکور را سامان بخشیده و زمینه‌ساز دستیابی به انسجام مفهومی را فراهم می‌آورد. از این‌رو نوشتار حاضر درصدد است با بازخوانی منابع و متون پژوهشی معاصر، به تعریفی نظام‌مند از «خانواده مهدوی» دست یابد.

از منظر اندیشمندان اسلامی و غیر اسلامی، خانواده یکی از ارکان بنیادین جامعه محسوب می‌شود. تحقق تحولات اساسی و تأثیرگذار در عرصه‌های گوناگون جامعه، بدون در نظر گرفتن نهاد خانواده امری، اگر نه غیرممکن، بسیار دشوار خواهد بود؛ چرا که خانواده سلول تشکیل دهنده اجتماع است و اجتماع سالم در گرو تحقق خانواده سالم خواهد بود (خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۱/۱۰/۱۴). خانواده واحدی است اجتماعی با ابعاد گوناگون زیستی، اقتصادی، حقوقی، روانی و جامعه‌شناختی که همانند آینه‌ای، عناصر اصلی جامعه را در خود دارد و انعکاسی از نابسامانی‌های اجتماعی است. هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند به سلامتی دست یابد، مگر آن که از خانواده‌هایی سالم برخوردار باشد؛ چرا که خانواده از اهم عوامل مؤثر بر جامعه است (ساروخانی، ۱۳۷۰: ص ۱۳۶).

از طرفی، تمدن‌های اصیل بخش مهمی از اصالت خود را مدیون سلامت و پایداری نظام خانواده هستند (نیلی‌پور، ۱۳۹۲: ص ۳۳). از سوی دیگر، قسمت عمده ارزش‌های دینی و اخلاقی در درون خانواده شکل می‌گیرند و نهادینه می‌شوند و به جامعه منتقل می‌گردند (ملکی‌راد، ۱۳۹۵: ص ۲۰). در این زمینه، آموزه مهدویت به مثابه یکی از ارکان زیربنایی اعتقادی در خانواده شیعی، نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در جهت دهی به ابعاد گوناگون این نهاد ایفا می‌کند. از این‌رو، تحقق جامعه مهدوی و حرکت به سمت تمدن جدید اسلامی در گرو

شکل‌گیری خانواده مهدوی است. به بیان دیگر، تبیین مؤلفه‌های خانواده مهدوی و شناخت دقیق چارچوب‌های نظری آن، در واقع نوعی سرمایه‌گذاری راهبردی و ارزش‌گذاری به آن در مسیر کلان شکل‌گیری تمدن جدید اسلامی محسوب می‌شود. بنابراین، هر گونه تلاش و تدبیری در پیدایش و تثبیت خانواده مهدوی در واقع حرکتی غایت‌مند به سمت آینده‌ای روشن است.

جایگاه زیربنایی مفهوم «خانواده مهدوی» که شالوده بسیاری از تحقیقات خانواده دینی با ابعاد گوناگون است؛ از جمله مهم‌ترین دلایل اهمیت و ضرورت انجام این تحقیق به شمار می‌رود. علاوه بر این، بررسی و پایش پژوهش‌های موجود و شناخت قوت و ضعف آن‌ها، با هدف شناسایی خلأهای پژوهشی و رفع کاستی‌های آن‌ها، به اهمیت نوشتار حاضر می‌افزاید. مرزبندی دقیق بین مفهوم «خانواده مهدوی» با برخی مفاهیم عام دیگر، مانند خانواده اسلامی که سبب کاهش اشتباهات پژوهشی خواهد بود؛ از دیگر وجوه ضرورت این تحقیق است.

روش پژوهش: این پژوهش از نوع کیفی و بر اساس مستندات نقلی بوده و با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع معتبر کتابخانه‌ای و نرم‌افزاری انجام می‌شود. ابتدا اطلاعات مورد نیاز از منابع معتبر جمع‌آوری می‌شود و سپس با تحلیل و بررسی دقیق این داده‌ها، ضمن گونه‌شناسی آثاری که در موضوع مهدویت و خانواده تألیف شده‌اند؛ تعاریف موجود از «خانواده مهدوی» تحلیل و ارزیابی و سرانجام مفهومی جامع از آن ارائه می‌شود.

پیشینه پژوهش

در میان آثار بسیاری که در زمینه خانواده و مهدویت نگاشته شده‌اند، تنها شمار محدودی از آن‌ها به تعریف «خانواده مهدوی» پرداخته‌اند. کتاب «خانواده مهدوی»، نگاشته مهدی نیلی‌پور، مهم‌ترین کتابی است که در این زمینه نوشته شده و تعاریف متعددی از این مفهوم ارائه داده است. افزون بر اثر مذکور، در مقالاتی که با عنوان «خانواده مهدوی» نگاشته شده‌اند، تعاریفی هرچند کوتاه از مفهوم مذکور بیان شده است که برخی از آنان عبارتند از: «خانواده مهدوی؛ مروری بر ویژگی‌های خانواده مهدی‌باور»، نوشته جواد محدثی، «خانواده مهدوی»، اثر مهدی عدالتیان و «خانواده مهدوی»، نوشته همایون صدوقی. کتاب «نقش مهدویت در تحکیم خانواده»، اثر علی اصغر نوبخت و رحیم کارگر، از دیگر آثاری است که در آن «خانواده

مهدوی» تعریف شده است. قابل ذکر است که برخی پژوهشگران به تبیین و مفهوم‌شناسی مفاهیم و اصطلاحات مرتبط با این حوزه پرداخته‌اند که هر یک از زاویه‌ای خاص با مفهوم «خانواده مهدوی» پیوند دارند. از مهم‌ترین این آثار می‌توان به کتاب‌هایی همچون «منزلت و مسئولیت خانواده منتظر»، اثر حسن ملایی (ملایی، ۱۴۰۴)، «مهدویت و سبک زندگی»، نوشته محمود ملکی‌راد (ملکی‌راد، ۱۴۰۰) و «زندگی مهدوی»، از محمدرضا فؤادیان (فؤادیان، ۱۳۸۷) و مقالاتی مانند «بررسی شیوه‌ها و راهکارهای تربیت مهدوی»، نوشته پروانه دستگردی و فاطمه معراجی (دستگردی و معراجی، ۱۴۰۴) و «اخلاق زمینه‌ساز ظهور در قلمرو خانواده»، اثر فرح رامین (رامین، ۱۳۹۳)، اشاره کرد.

در آثار پژوهشی، نوشته‌ای که به شکل ویژه به مفهوم «خانواده مهدوی» و مفاهیم مرتبط با آن در پژوهش‌های معاصر پرداخته باشد، دیده نشد. بنابراین، وجه تمایز و نوآوری این پژوهش، دسته‌بندی و گونه‌شناسی آثار مرتبط با موضوع «خانواده و مهدویت» و تحلیل و بررسی ماهیت و چیستی «خانواده مهدوی» در این آثار است.

مفهوم‌شناسی

خانواده

«خانواده» از لحاظ لغوی به معنای خاندان، دودمان، تبار و دوده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۶، ص ۹۴۳۸). این مفهوم در لغت عربی، بیش‌تر با واژه «الأهل» و «اهل البيت» به کار می‌رود. در کتاب‌های لغت، الأهل به «همسر و بستگان خاص» (فراهیدی، ۱۴۰۹: ج ۴، ص ۸۹) و «عشیره و خویشان نزدیک» (ابن سیده، ۱۴۲۱: ج ۴، ص ۳۵۴) معنا شده است. در یکی از منابع لغوی درباره مفهوم خانواده آمده است: خانواده، کوچک‌ترین گروه اجتماعی در جامعه که شامل پدر و مادر و فرزندان است (انوری، ۱۳۸۱: ج ۴، ص ۲۶۶۵).

در اصطلاح تخصصی، تعاریف متعددی برای خانواده ملاحظه می‌شود که به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. خانواده گروهی از اشخاصی است که با پیوندهای خویشی مستقل به هم متصل

می‌شوند و اعضای بزرگسال آن مسئولیت نگهداری کودکان را بر عهده دارند (گیدنز، ۱۳۸۹: ص ۲۵۲).

۲. خانواده، گروهی از اشخاص است که به واسطه پیوندهای ازدواج (سبب)، خون (نسب) یا فرزند خواندگی به یکدیگر پیوند یافته، تشکیل دهنده خانوار واحدی هستند و در چارچوب جایگاه‌های اجتماعی مختص خود که معمولاً شامل نقش همسران، والدین، فرزندان، خواهران و برادران است؛ با یکدیگر تعامل دارند (Barnard, 2025).

۳. برخی از محققان معاصر خانواده را در نظام حقوقی ایران این‌گونه تعریف کرده‌اند: خانواده نهادی است متشکل از زن و مرد دارای زوجیت مشروع (لفظی یا کتبی) با یکدیگر و احیاناً فرزند(ان) آن‌ها است که در عصر کنونی مهم‌ترین ویژگی در رابطه آن‌ها همبستگی است؛ بدین معنا که براساس این ویژگی، آنچه در خانواده اهمیت دارد، رابطه عاطفی میان اعضای آن است؛ نه فقط ریاست مرد و رهبری او. همچنین ارتباط اعضای خانواده تنها بر مناسبات خونی مبتنی نیست، بلکه اعضا از طریق رضاع، فرزند خواندگی، فرزند ناشی از تلقیح مصنوعی و رحم اجاره‌ای نیز با هم دارای ارتباط هستند؛ به علاوه برخلاف گذشته، اشتراک مکانی به دلیل گسترش ارتباطات، تنها یکی از ابزارهای حداقلی برای ایجاد همبستگی محسوب می‌شود، نه همه آن (شفیع زاده و محقق داماد، ۱۴۰۱: ص ۷۹).

مهدوی

واژه «مهدوی» که در ادبیات دینی معاصر کاربرد زیادی دارد، از نظر قواعد صرفی «صفت نسبی» محسوب می‌شود. صفت نسبی، صفتی است که به کسی یا جایی یا جانوری یا چیزی نسبت داده شود و آن، بیش‌تر با افزودن پسوندهای ی، ین، ینه، های بیان حرکت، گان، انه، انی، چی به آخر اسم یا صفت و به ندرت ضمیر، ساخته می‌شود (احمدی گیوی و انوری، ۱۳۹۰: ص ۱۱۵). بدین ترتیب، اصطلاح «مهدوی» صفتی است که بر تمامی شئون و امور منتسب به ساحت مقدس امام مهدی عجل‌الله‌تعالی ورجاء الشریف اطلاق می‌شود. این اصطلاح دامنه معنایی گسترده‌ای دارد

که بسیاری از معارف و آموزه‌های مربوط به مهدویت را در بر می‌گیرد، مانند حکومت مهدوی، سبک زندگی مهدوی، اخلاق مهدوی و خانواده مهدوی.

مهدویت

واژه «مهدویت» می‌تواند مصدر صناعی و جعلی باشد که از ترکیب اسم یا صفتی با کلمه «یت» در عربی به دست می‌آید؛ مانند خاتمیت زوجیت مالکیت و مهدویت. بر این اساس، «مهدویت» مرکب از دو جزء است: یکی «مهدوی» و دیگری «یت» که علامت مصدر جعلی است. مصدر جعلی، اسم مصدری است که از اسم دیگر انتزاع می‌شود و مهم‌ترین آثار خواص و مباحث آن اسم را در خود دارد. بر این اساس، مهدویت موضوع و اسمی است که دارای خواص آثار و مباحث مربوط به حضرت مهدی می‌باشد. از سویی دیگر، می‌توان واژه «مهدویت» را مضاف و مضاف الیه دانست و آن را وصفی برای موصوف محذوف، نظیر «المسائل» یا «المباحث» دانست. بنابراین، مهدویت یعنی عقاید و مسائلی که به امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف منسوب و مربوط است (عرفان و واسعی، ۱۳۹۳: ص ۴۰-۴۱).

گونه‌شناسی منابع با رویکرد محتوا محور

واژه «رویکرد» براساس تعریف برداشت شده از منابع مختلف، به ویژه دائرةالمعارف‌ها و لغت‌نامه‌های معتبر، همان «زاویه دید و نحوه نگریستن به هر پدیده» است (الویری و برزویی، ۱۳۹۴: ص ۶۰). آثار پژوهشی تألیف شده در حوزه «خانواده و مهدویت»، براساس رویکرد محتوا محور، با گونه‌های مختلفی به موضوع مهدویت در خانواده نگریسته و به آن پرداخته‌اند. ممکن است در برخی تألیفات، بیش از یک رویکرد وجود داشته باشد که در این گونه نوشته‌ها معمولاً یکی از آن رویکردها غلبه داشته و بر پایه آن تدوین شده است. شایان ذکر است که در شماری از این آثار، به برخی از اعضای خانواده همچون مادر و زن به دلیل نقش بسزای آنان در عرصه خانواده پرداخته شده است. در مجموع می‌توان شش نگرش برای چنین آثاری برشمرد که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهیم کرد:

۱. رویکرد انتظار محور

«انتظار» در میان آموزه‌های مهدویت به سبب برخورداری بودن از عناصر تأثیرگذاری که در خود دارد، در روایات بسیاری بر آن تأکید شده و حتی برترین عمل امت و با فضیلت‌ترین و بهترین عبادت برشمرده شده است (ملکی راد، ۱۳۹۸: ص ۲۸). ایده انتظار فرج می‌تواند سبب ایجاد آمادگی مردم، به خصوص خانواده در زوایا و حوزه‌های مختلف اعتقادی و فکری، اخلاقی و تربیتی، اجتماعی و سیاسی و حتی اقتصادی شود و موجب گردد آرمان‌گرایی و نشاط و پویایی و وظیفه‌شناسی و روح امید در خانواده زنده شود و آن را به حدی از پیشرفت و تعالی برساند که برای ظهور آماده باشد (همان، ص ۲۰-۲۱). از این رو، حجم قابل توجهی از آثار، با نگرش به مقوله انتظار و تأثیر آن بر خانواده نگاشته شده است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

«منزلت و مسئولیت خانواده منتظر» (ملایی، ۱۴۰۴)؛ «نقش انتظار در تعالی خانواده» (ملکی راد، ۱۳۹۸)؛ خانواده منتظر امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف (وظایف و ویژگی‌ها)، (کرمی، ۱۳۹۶)؛ «زن منتظر و منتظر پروری» (معین الاسلام، ۱۳۸۸)؛ «تأثیر فرهنگ انتظار در تربیت دینی فرزندان با تأکید بر نقش نهاد خانواده» (طاهری زاده و ملکی راد، ۱۴۰۱)؛ «واکاوی شاخصه‌های الگوی خانواده منتظر» (نجفی لیواری و محمدنیا گالشکلای، ۱۳۹۱)؛ «اخلاق انتظار در خانواده دینی» (وفایی، ۱۴۰۱)؛ «مسئولیت زنان در جامعه منتظر امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف (شهبازی، کریمی نیا، و انصاری مقدم، ۱۴۰۱) و «مسئولیت زنان در جامعه منتظر» (ستار، ۱۳۸۶).

۲. رویکرد زمینه‌سازی

بحث زمینه‌سازی ظهور در میان منتظران، امری مهم و تأثیرگذار و دارای الزامات مثبت و سازنده‌ای در هدایت و ساماندهی جامعه است (الهی نژاد، ۱۳۹۷، ص ۲۸). از آن جایی که خانواده به عنوان مهم‌ترین رکن تحول‌آفرین در جامعه به شمار می‌آید؛ بدون تردید این نهاد اجتماعی می‌تواند یکی از کانون‌های آغازین بسترسازی، آمادگی و زمینه‌سازی جامعه برای ظهور قلمداد شود. بدین ترتیب، به دلیل اهمیت و ضرورت این مسئله در خانواده، شماری از پژوهشگران، آثار خود را با این رویکرد به رشته درآورده‌اند که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

«خانواده و زمینه‌سازی ظهور» (ملکی راد، ۱۳۹۵)؛ «نقش اجتماعی زنان در زمینه‌سازی جامعه مهدوی» (علایی رحمانی و عباس قلی‌زاده، ۱۳۹۵)؛ «وظایف زنان در زمینه‌سازی ظهور با تأکید بر اندیشه آیت‌الله صافی گلپایگانی» (ستار، ۱۴۰۱)؛ «نقش زن در زمینه‌سازی ظهور» (هاشمی، ۱۳۸۶)؛ «نقش زنان در زمینه‌سازی ظهور» (ماسلایه و انصاری چشمه، ۱۳۹۸) و «اخلاق زمینه‌ساز ظهور در قلمرو خانواده» (رامین، ۱۳۹۳).

۳. رویکرد تربیتی-اخلاقی

اعتقاد به امام مهدی عجل‌الله تعالی فرجه الشریف به عنوان امام حی و منجی جهانی که روزی ظهور خواهد کرد و نابسامانی‌ها را از پهنه گیتی برخواهد داشت؛ ابعاد گوناگونی دارد که بعد تربیتی از جنبه‌های مهم آن است. تمام اندیشه ورزان علوم تربیتی می‌توانند با بهره‌مندی از تعالیم دینی و الهام‌پذیری از آموزه مهدوی، تمام نظریه‌های تربیتی را که در عرصه‌های متفاوت فردی و اجتماعی پیش می‌نهند، در فضایی مهدوی بی‌روانند و شکوفا سازند و آن‌گاه نظریه‌ای پویا، شکوفا و تکامل یافته را به عنوان جزئی از یک نظام جامع و کامل تربیتی فراروی جوامع و آحاد بشری در عرصه جهانی بگشایند (آقاتهرانی و حیدری کاشانی، ۱۳۹۰: ص ۵۹).

«خانواده و تربیت مهدوی؛ راهکارهای عملی برای تربیت نسل منتظر و مهدی باور» (آقاتهرانی و حیدری کاشانی، ۱۳۹۰)؛ «تربیت مهدوی» (معدنی، ۱۳۹۱)؛ «مولفه‌های هیجانی و عاطفی اثرگذار مهدویت در تحکیم خانواده» (نوبخت، ۱۳۹۸)؛ «آثار تربیتی فرهنگ انتظار در تقابل با چالش‌های جدید خانواده» (شرفی جم، ۱۳۹۳)؛ «نقش خانواده در انتقال محبت حضرت مهدی عجل‌الله تعالی فرجه الشریف به فرزندان» (بیاری و چراغی، ۱۳۸۵)؛ «شاخص‌های استحکام خانواده مهدوی» (موسوی و ایران پور، ۱۴۰۱)؛ «زمینه‌سازی تربیتی مهدویت» (محمد احسانی، ۱۴۰۳)؛ «نقش تربیتی زنان در تبیین و تداوم اعتقاد به مهدویت» (علیپور، ۱۳۹۴)؛ «نقش مادر در تربیت فرزند مهدوی» (بنی‌اسدی و میراسماعیلی، ۱۴۰۳)؛ «چشم‌انداز تربیت اجتماعی زنان در فرهنگ مهدویت» (ملایی، ۱۳۹۲)؛ «نقش تربیتی زنان و مادران در تربیت یاران حضرت مهدی عجل‌الله تعالی فرجه الشریف» (علاء الدین و شیخ‌زاده، ۱۳۸۸)؛ «ضرورت تربیت مهدوی کودکان بر اساس آموزه‌های دینی مهدویت» (داداش‌زاده و جلایی نوبری، ۱۴۰۲)؛ «مطالعه تأثیر تربیت ولایی در تحقق جامعه

مهدوی» (زاهدی، کریمی‌نیا، و انصاری مقدم، ۱۴۰۰)؛ «وظایف زنان در خانواده در عصر غیبت» (احمدی و ایران پور، ۱۴۰۱)؛ «بررسی تأثیرات اخلاقی اعتقاد به مهدویت در خانواده اسلامی» (سلیمی افجانی، ۱۴۰۳)؛ «مروری بر راهبردهای تربیتی معرفت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف با تأکید بر خانواده» (سالم، ۱۳۸۹)؛ «زن، خانواده، تربیت نسل منتظر» (میرزایی، ۱۴۰۰)؛ «انحای تربیت مهدوی فرزندان در سبک زندگی اسلامی» (حمید، کریمی‌نیا، و انصاری مقدم، ۱۴۰۰)؛ «مروری بر نقش مادران در تربیت نسل منتظر» (حسینی پور اردکانی، ۱۳۹۷)؛ «بررسی شیوه‌ها و راهکارهای تربیت مهدوی»؛ «امام رضا علیه السلام و تربیت نسل منتظر» (قاسم نژاد و لک زایی، ۱۳۸۹)؛ «راهبردهای تربیتی عصر زمینه‌ساز ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف» (جمعی از محققان، ۱۳۹۳)؛ «راهبردهای تربیت نسل مطهر در عصر انتظار ظهور» (فیروزآبادی، ۱۳۹۲)؛ «طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی بصیرت‌افزایی مهدویت در خانواده‌ها» (زارعی، ۱۴۰۳).

۴. رویکرد سبک زندگی مهدوی

«سبک زندگی»، روش زندگی کردن و بیانگر چگونگی و شیوه زندگی با تأثیرپذیری از باورها و ارزش‌ها و نگرش‌های انسان به جهان هستی و منعکس‌کننده گرایش‌ها، تمایلات، رفتارها، عقاید و ارزش‌های یک فرد یا جامعه است و با مفاهیمی چون دین، اقتصاد، فرهنگ، سیاست، اخلاق و ایدئولوژی، شخصیت و هویت، وراثت و محیط، تولید و مصرف، طبقه اجتماعی پیوند خورده و در ارتباط است (ملکی راد، ۱۴۰۰: ص ۱۹). اعتقاد به حقانیت و مشروعیت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و انتظار بر شکل‌گیری جامعه توحیدی که بر حاکمیت ایشان مبتنی است، تنها عامل مشروعیت بخشی به همه جریان‌های فکری و اجتماعی در عصر غیبت است و این امر نخستین اصل و مبنای شیعه در ارائه سبک زندگی شیعی است. بنابراین، با استخراج عناصر اصلی مهدویت و پرورش الگوهایی مبتنی بر این اندیشه، می‌توان نحوه زیست شیعیان را تعیین کرد و به تبیین سبک فکر و زندگی آنان پرداخت (موسوی گیلانی، ۱۳۹۲: ص ۱۳۶). از این رو، برخی از محققان معاصر با این رویکرد به آموزه مهدویت نگریسته‌اند که مهم‌ترین آثار آنان عبارتند از: «مهدویت و سبک زندگی» (ملکی راد، ۱۴۰۰)؛ «خانواده مهدوی از منظر قرآن و روایات» (نیلی پور، ۱۴۰۰)؛ «سبک زندگی منتظرانه» (ملایی، ۱۳۹۵)؛ «زندگی مهدوی (اخلاق و

اوصاف منتظران)» (محدثی، ۱۳۹۴) و «زندگی مهدوی» (فؤادیان، ۱۳۸۷).

۵. رویکرد فرهنگی تمدنی

رویکرد تمدنی به آموزه مهدویت، تصویرگر فهمی تازه و ارائه برداشتی نوآمد از نقش آفرینی این آموزه در جامعه است (عرفان، ۱۳۹۳: ص ۲۴۵). ضرورت نگرش و رویکرد تمدنی به آموزه مهدویت از آن روست که نگرش تمدنی، فراگیر و جامع است. در این رویکرد که آموزه مهدویت در مقیاسی کلان و در نسبت با دیگر حوزه‌ها مورد مطالعه قرار می‌گیرد؛ از تحلیل‌های تک عاملی پرهیز می‌شود. این رویکرد در صورت شکل‌گیری و استقرار، این امکان و توانایی را به آموزه مهدویت می‌دهد که به شیوه‌ای فعال در جامعه باورمندانش حاضر شود (همان).

رهبر شهید انقلاب، هدف ملت ایران و هدف انقلاب اسلامی را ایجاد تمدن جدید اسلامی دانسته و تمدن را به دو بخش «ابزاری» و «اصلی و حقیقی» تقسیم کرده و خانواده را یکی از اجزای تشکیل دهنده بخش اصلی معرفی کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۱/۰۷/۲۳). با توجه به جایگاه خانواده در تمدن جدید اسلامی و ضرورت رویکرد تمدنی به آموزه مهدویت، انتظار می‌رفت پژوهش‌های قابل توجهی در حوزه خانواده و مهدویت با این رویکرد نوشته شده باشد؛ اما متأسفانه در میان آثار یافته شده تألیفات چندانی در این زمینه مشاهده نشد. شاید بتوان مقاله «اکرام و تعهد نسبت به خانواده بایسته فرهنگی تحقق آرمان‌شهر مهدوی» (جعفرپور و مهدوی، ۱۴۰۲) را از معدود نوشته‌ها، با این رویکرد برشمرد.

۶. رویکرد کارکردی

اندیشه مهدویت در فرهنگ شیعی به علت گره خوردن آن به امام‌های غایب، از اهمیت و جایگاه ممتازی برخوردار و دارای ظرفیت‌ها، کارکردها و آثار فراوانی است و در حوزه‌های فردی و اجتماعی، آثار و پیامدهای بسیاری دارد. در تبیین کارکردی اندیشه مهدویت، پیامدها و آثار و خدمات و اغراض آموزه مهدویت، تحلیل و تبیین می‌شود (ملکی‌راد، ۱۳۹۷: ص ۱۹-۲۰). اندیشه مهدویت در نهاد خانواده، کارکردهای گوناگونی دارد که برخی از کارکردها به ساحت باورها و بینش‌ها ناظر است و برخی دیگر درباره ارزش‌ها و بایدها و نبایدها و برخی نیز به هنجارهای

رفتاری ناظر است (همان، ص ۱۳۶).

از این رو، برخی از این سنخ آثار با این رویکرد به مهدویت پرداخته و ارتباط آموزه مهدویت با خانواده، در ساحت‌ها و حوزه‌های مختلف همچون عاطفی، اخلاقی و رفتاری را مورد کاوش قرار داده‌اند. تعدادی از آثاری که با این رویکرد تألیف شده‌اند، عبارتند از: «نقش مهدویت در تحکیم خانواده» (نوبخت و کارگر، ۱۳۹۸)؛ «نقش اعتقاد به مهدویت بر فرهنگ دینی خانواده در منابع اسلامی، با تأکید بر اندیشه آیت‌الله صافی گلپایگانی» (احسانی و ابراهیم‌پوربائی، ۱۴۰۱) و «کارکردهای ارتباط معنوی با امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌الشریف در عرصه خانواده» (الشرع و عبداللهی، ۱۴۰۱).

مفهوم‌شناسی خانواده مهدوی در پژوهش‌های معاصر

همان‌گونه که اشاره شد، در خصوص خانواده مهدوی، برخی از نویسندگان در سال‌های اخیر آثاری در قالب کتاب یا مقاله ارائه کرده و در این آثار به تعریف این مفهوم پرداخته‌اند. مفصل‌ترین تعریف را می‌توان تعریف نیلی‌پور در کتاب «خانواده مهدوی» دانست. وی ابتدا در بیان انواع خانواده، بر اساس تقسیم‌بندی خانواده به اهداف و روش‌ها و روابط حاکم بر اعضای خانواده، خانواده را به هفت دسته مستبد، دمکرات، افراطی، غافل، آشفته، بالنده و کامل و معتدل تقسیم کرده و به وجوه قوت و ضعف آنان همچون خشونت در رفتار و خود محوری، احساس آزادی بیش از حد، توجه بیش از حد به یکی از ارزش‌های اخلاقی، بی‌توجهی به خود، فرزندان، خدا و امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌الشریف، مضطرب، کینه توز و ناامید، نشاط و آرامش کافی، توجه به تمام ارزش‌های درون و بیرون خانواده و داشتن جایگاه و نقش خاص در خانواده پرداخته است. وی در ادامه در تعریف خانواده مهدوی می‌نویسد:

خانواده مهدوی: خانواده‌ای است آرمانی و معنوی که علاوه بر داشتن همه ارزش‌های انسانی اخلاقی و نقاط مثبت خانواده‌های یاد شده و پرهیز و اجتناب از نقاط منفی آنان به طور ویژه توجه به دو موضوع خدا محوری و امام محوری دارد و خانه و خانواده رنگ و بوی توجه و عشق و عرفان و اطاعت از خدا و امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌الشریف دارد (نیلی‌پور، ۱۳۹۲: ص ۵۲-۵۳).

قابل ذکر است که نیلی‌پور به این تعریف بسنده نکرده و در گفتاری تحت عنوان «تعریف و

توصیف خانواده مهدوی»، تعاریف متعددی از آن ارائه می‌کند. مهم‌ترین این تعاریف را می‌توان این‌گونه بیان کرد:

خانواده مهدوی خانواده‌ای است که امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را به عنوان پیشوا و پدر معنوی پذیرفته و تلاش می‌کند امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف خود را بیش‌تر بشناسد، بشناساند، دوست بدارد و محبوبش کند. در این خانواده، روابط اعضا بر اساس اندیشه دینی و ولایت محوری تنظیم شده و اعضای آن با قیام به وظایف فردی، خانوادگی و اجتماعی در عمل انتظار قائم را معنا بخشیده و خود را برای ساختن جامعه مهدوی و جهان مهدوی آماده کند (ر.ک: همان، ص ۵۳-۵۵).

افزون بر تعاریف مذکور، برخی دیگر از محققان نیز در آثار خود در مفهوم شناسی خانواده مهدوی تعاریف دیگری بیان کرده‌اند. به نوشته محدثی:

خانواده مهدوی آن است که اعضای آن متعهد و عامل به همه آموزه‌ها و برنامه‌های دینی و قرآنی باشند و اگر امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به شیوه زندگانی آنان نظر افکند، آن را بپسندد و منطبق با تعالیم قرآن و اهل بیت علیهم السلام بیابد و بر آن مهر تأیید بزند (محدثی، ۱۳۹۸: ص ۵۱).

صدوقی در نوشتاری با عنوان «خانواده مهدوی»، خانواده مهدوی را چنین خانواده‌ای دانسته است:

با درک حضور ولی خدا در متن زندگی، سعی دارد رفتار خویش را با رضایت ولی خدا انطباق داده و خود را در مسیر اهداف آن سالار مکتب عشق و آن یار غایب از نظر، به شکوفایی برساند تا در مقابل اهریمنان انس و جن، مقاوم باشد و خانواده را نیز در مسیر حق راهبری نماید (صدوقی، ۱۳۹۱: ص ۵۲).

عدالتیان نیز در نگاشته خود خانواده مهدوی را خانواده‌ای امام زمان پسند دانسته که هر گاه حضرت به آن خانواده می‌نگرد، خوشحال شده و دعایشان کنند (عدالتیان، ۱۳۹۵: ص ۵۲).

نویخت و کارگر در کتاب «نقش مهدویت در تحکیم خانواده»، در مفهوم شناسی خانواده، پس از ارائه تعاریف گوناگونی از خانواده، در تعریفی مطابق با متون دینی و آموزه‌های مهدوی، خانواده از منظر اندیشه‌های مهدوی را مانند نیلی‌پور، خانواده آرمانی و معنوی دانسته که علاوه بر داشتن همه ارزش‌های انسانی و اخلاقی، به‌طور ویژه توجه به موضوعاتی همچون

خداشناسی و امام شناسی و کسب فضایل و مکارم اخلاقی به عنوان یک منتظر دارد و خانه و اعضای خانواده رنگ و بوی توجه، عشق، عرفان و اطاعت از خدا و امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف دارد. خانواده‌ای که در مسیر شناخت اندیشه‌های حضرت قدم بر می‌دارد، از رفاه، خانه، ثروت و حتی در صورت لزوم از اهدای جان هم دریغ نمی‌ورزند (نوبخت و کارگر، ۱۳۹۸: ص ۱۵-۱۶).

واژگان مرتبط با خانواده مهدوی

علاوه بر تعریف «خانواده مهدوی»، برخی از محققان معاصر به مفهوم‌شناسی واژگانی مرتبط با این حوزه پرداخته‌اند که می‌توان آن‌ها را با خانواده مهدوی مرتبط دانست و در کنار تحلیل این مفهوم، با بررسی آرای آنان به تعریفی جامع از خانواده مهدوی دست یافت. از جمله این واژگان می‌توان به «خانواده منتظر»، «زندگی مهدوی»، «سبک زندگی مهدوی»، «سبک زندگی منتظرانه»، «تریت مهدوی»، «نسل منتظر» و «اخلاق زمینه‌ساز» اشاره کرد. «خانواده منتظر»، نزدیک‌ترین مفهوم به «خانواده مهدوی» است. ملایی در کتاب «منزلت و مسئولیت خانواده منتظر» آن را این‌گونه تعریف کرده است:

خانواده منتظر، کوچک‌ترین نهاد اجتماعی حاصل از ازدواج زن و مرد مسلمان و شیعی است که در انتظار ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به سر می‌برد و ضمن اهتمام به قوانین اسلامی، تمام روابط آن بر اساس هدفی مشترک که ایجاد آمادگی در خود و جامعه برای ظهور و پذیرش حکومت مهدوی است؛ تنظیم می‌شود. بنابراین، خانواده اسلامی در صورتی خانواده منتظر و مهدوی است که علاوه بر اعتقادات عام اسلامی، به دوازده امام و جانشین مشخص که آخرین آن‌ها، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است، معتقد باشد؛ ضمن آن که حیات و غایب شدن ایشان را در عصر کنونی باور داشته و این نکته را پذیرفته باشد که آن حضرت حتماً روزی ظهور می‌کند و با تشکیل حکومت عدل دینی، جهان را پر از عدل و داد خواهد کرد. اعضای چنین خانواده‌ای ضمن آن که چشم به راه امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف هستند، با رویکردی جهادی به اجرای وظایف خود در عرصه‌های مختلف و با هدف مشخص، مشغول و برای تحقق این مهم، به بذل مال و جان حاضر هستند (ملایی، ۱۴۰۴: ص ۱۴-۱۵).

خانواده به عنوان سلول اجتماع، یکی از مؤلفه‌های پراهمیتی است که در صورت آراسته شدن

به سبک زندگی مهدوی می‌تواند هم در مسیر گذر از زمانه محنت و پرخطر آخرالزمان و هم در فراهم آوردن زمینه‌های مردمی ظهور، نقش فوق‌العاده‌ای ایفا کند (همان، ۱۳۹۵: ص ۱۴۳). از این‌رو، می‌توان مفهوم «سبک زندگی مهدوی» را در تعریف «خانواده مهدوی» دخیل دانست و در مفهوم شناسی «خانواده مهدوی» به مفاهیمی همچون «سبک زندگی مهدوی»، «سبک زندگی منتظرانه» و «سبک زندگی زمینه‌ساز» پرداخت.

ملکی‌راد در کتاب «مهدویت و سبک زندگی»، سبک زندگی مهدوی را انتخاب نوعی خاص از زندگی دانسته است که شخص منتظر، بر محور باور به امام حی غایب، در انتظار ظهورش امیدوارانه به سر می‌برد و ارزش‌ها و هنجارها و رفتارهای زندگی فردی و اجتماعی خویش را بر مدار آن قرار می‌دهد و با آن تنظیم می‌کند. به نوشته وی، حقیقت نتیجه سبک زندگی مهدوی از سویی زمینه‌سازی برای ظهور و آمادگی برای رسیدن به حکومت جهانی است و از سوی دیگر، رسیدن به حیات طیبیه‌ای است که خداوند بدان وعده داده است (ملکی‌راد، ۱۴۰۰، ص ۴۸).

برخی از محققان، انتظار را بیانگر رویکرد نظری و عملی شیعیان در دوران غیبت، تا رسیدن به آرمان مهدویت دانسته و لازمه این رویکرد خاص از دیدگاه آنان، در پیش گرفتن سبک خاصی از زندگی است که به نوعی خلاصه و عصاره همه ویژگی‌های مثبت مطرح شده در آموزه‌های اسلامی است (ملایی، ۱۳۹۵: ص ۳۹). از این‌رو، شاید بتوان گفت که ملایی به همین دلیل به جای «سبک زندگی مهدوی»، واژگان «سبک زندگی منتظرانه» را برگزیده است و در معناشناسی آن می‌نویسد:

سبک زندگی منتظرانه عبارت است از التزام به مجموعه رفتارهای جهادی برخاسته از اعتقاد به امام حی، حضرت حجت بن الحسن عجل الله تعالی فرجه الشریف و انتظار دولت او در عصر غیبت است که با هدف زمینه‌سازی حکومت مهدوی بر اساس تعالیم اسلام شیعی صورت می‌گیرد (همان، ص ۴۱).

از این سنخ عناوین، «سبک زندگی زمینه‌ساز»، نیز عنوان دیگری است که مورد توجه برخی از محققان گرفته است و آن را مجموعه رفتارهای اجتماعی بیان کرده که ضمن برآورده کردن نیازهای جاری جامعه منتظران، روایتی عمل‌گرا و فعالانه مبتنی بر تفکر موعودگرایی و مهدوی را برای هویت اجتماعی برمی‌گزیند (گودرزی، ۱۳۹۳: ص ۹۲).

برخی، معنای «زندگی مهدوی» و نه «سبک زندگی مهدوی» را مورد نظر قرار داده و تعریف آن، زندگی با حجت زنده و حاضر را «زندگی مهدوی» دانسته‌اند و در ادامه می‌نویسند: کسی که خود را وقف امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌کند و همه نیروها، توان‌ها و امکاناتش را در مسیر ایشان صرف می‌کند، زندگی مهدوی دارد. از دیدگاه آنان حیاتی که روش، منش، کنش، نگرش و بینش آن بر اساس آموزه‌های مهدویت باشد، زندگی مطلوب مهدوی است (فؤادیان، ۱۳۸۷: ص ۱۹-۲۰).

مهدی‌باوری و مهدی‌یاوری دو شاخصه اصلی نسلی است که باید زمینه‌ساز حکومت مهدوی باشد. روشن است که این دو شاخصه جز با تربیت فرزند بر اساس اصول تربیتی اسلام محقق نمی‌شود (حسینی‌پور اردکانی، ۱۳۹۷) و خانواده مهم‌ترین و اثرگذارترین نقش را در تربیت نسل منتظرانه و مهدوی ایفا می‌کند (دستگردی و معراجی، ۱۴۰۴: ص ۳۳). از این‌رو، مفهوم «خانواده مهدوی» با مفاهیمی همچون تربیت مهدوی و نسل منتظر ارتباط تنگاتنگی دارد. در معاشناسی تربیت مهدوی آمده است:

منظور از تربیت مهدوی، تربیت نسلی است که آماده و مهیا باشد. به بیان دیگر، تربیت یک نسل مهدی‌باور و مهدوی‌باور؛ یعنی نسلی که از نظر علمی، عملی و جسمی رشد و آمادگی لازم برای ظهور حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه الشریف را داشته باشد؛ نسلی که احترام و عشق به امام زمان در وجودش نهادینه و تبدیل به باور شده باشد. اگر ما به تربیت چنین نسلی موفق شویم، می‌گوییم تربیت یک نسل مهدوی» (همان، ص ۳۲).

نسل منتظر، نسلی آرمانی معرفی شده که می‌تواند زمینه‌ساز دولت مهدوی باشد، از این‌رو، باید ویژگی‌هایی متناسب با فرآیند زمینه‌سازی داشته باشد؛ یعنی در عین حال که نسلی دینی است، حاکمیت حجت الهی و ارزش‌های الهی را دیده و براساس آن برنامه‌ریزی و اقدام کند (میرزایی، ۱۴۰۰: ص ۷۴).

«اخلاق زمینه‌ساز» یکی دیگر از واژگانی است که برخی از محققان به آن پرداخته‌اند. آنان در پژوهشی با عنوان «اخلاق زمینه‌ساز ظهور در قلمرو خانواده»، «اخلاق زمینه‌ساز» یا به تعبیر دیگر، «اخلاق در خانواده زمینه‌ساز» را در دو قلمرو روابط بین همسران و روابط والدین با فرزندان مورد کاوش قرار داده (رامین، ۱۳۹۳: ص ۱۵۶-۱۵۷) و در مفهوم شناسی آن، مراد از

«اخلاق زمینه‌ساز» را صفات و الزامات اخلاقی خاصی دانسته‌اند که برگرفته از آموزه انتظار، و زمینه ساز ظهور ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف است. به دیگر سخن، اوصاف و افعال اخلاقی است که مقدماتی ایجاد می‌کند تا اوضاع فردی و اجتماعی برای تحمل ولایت معصوم و ظهور امام عجل الله تعالی فرجه الشریف فراهم آید. این زمینه‌سازی اهداف و انگیزه‌های فرد و در نتیجه روابط او با دیگران را تحت تأثیر قرار می‌دهد (همان، ص ۱۶۰).

تحلیل و بررسی مفهوم «خانواده مهدوی» و مفاهیم مرتبط با آن

با بررسی تعریف‌های ارائه شده از مفهوم «خانواده مهدوی» و مفاهیم مرتبط با آن، همچون «خانواده منتظر»، «سبک زندگی مهدوی»، «سبک زندگی منتظرانه»، «سبک زندگی زمینه‌ساز»، «زندگی مهدوی»، «تربیت مهدوی»، «نسل منتظر» و «اخلاق زمینه‌ساز»؛ می‌توان شماری از مؤلفه‌های اصلی مفهوم «خانواده مهدوی» را به دست آورد. آن مؤلفه‌ها عبارتند از: خدامحوری، امام محوری، معرفت به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، محبت به امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، انتظار، زمینه‌سازی، تربیت نسل مهدی‌باور و مهدی‌یاور، سبک زندگی مهدوی، امیدواری به ظهور، ایثار و از خود گذشتگی برای امام و مقاوم در برابر دشمنان.

۱. **خدامحوری:** برخی از محققان، خدامحوری را شرط لازم خانواده مهدوی دانسته و در این خصوص می‌نویسند: یکی از مهم‌ترین عناصر معنوی در ساختن خانواده موفق دینی و ولایی و خانواده مهدوی، حاکمیت روح توحید و عبادت و بندگی بر فضای فکری، اخلاقی و رفتاری اعضای خانواده است (نیلی پور، ۱۳۹۲: ص ۵۸). برخی دیگر از پژوهشگران، ویژگی‌های خانواده مهدوی یا منتظر را به دو بخش عام و خاص تقسیم و شناخت خداوند، اعتقاد به نبوت و معاد را در زمره ویژگی‌های عام خانواده مهدوی بیان کرده‌اند. گفتنی است منظور از ویژگی‌های عام نزد آنان، خصوصیتی است که فرد مسلمان باید از آن برخوردار باشد؛ چرا که خانواده مهدوی در ابتدا و قبل از هر چیز خانواده مسلمان است و لازم است تمام معیارها و ویژگی‌های مسلمانی را دارا باشد (ملکی راد، ۱۳۹۵: ص ۸۸-۸۹).

۲. **امام محوری:** این مؤلفه، مانند خدا محوری از منظر برخی از محققان، شرط لازم تحقق خانواده مهدوی و به معنای راهنماشناسی، الگویابی و الگوبرداری از شخصیت جامع امام در

حوزه فردی، خانوادگی و اجتماعی دانسته شده است (نیلی پور، ۱۳۹۲: ص ۶۶).

۳. **معرفت به امام مهدی** عجل الله تعالی فرجه الشریف: در ادبیات دینی، شناخت امام هر عصری، امری لازم و ضروری و عدم معرفت به امام به منزله مرگ در عصر جاهلیت شمرده شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ص ۲۰). یکی از وظایف و بایسته‌های مهم خانواده‌ها در آماده‌سازی خود، شناخت امام و ارتباط هر چه بیش‌تر با آن حضرت است (نوبخت و کارگر، ۱۳۹۸: ص ۱۲۵). برخی از نویسندگان برای شناخت امام آثاری را ذکر کرده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: زندگی با یاد امام، احساس نظارت دائم امام در زندگی، احساس حضور امام در میان مردم، پذیرش ولایت امام بر باطن افراد، محبت و عشق به امام، محبت به دوستان و پیروان امام، بغض و نفرت از دشمنان امام، الگوگرفتن از امام و عمل به دستوره‌های ایشان (ملکی راد، ۱۳۹۵: ص ۱۵۳-۱۶۴).

۴. **محبت به امام مهدی** عجل الله تعالی فرجه الشریف: خانواده امام زمانی، خانواده‌ای سرشار از محبت به معصومان و به خصوص حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است و اساساً محور و کانون جذب و اتصال این خانواده، عشق به حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه الشریف است. این دلدادگی همانند عنصر عدالت، هم در روابط عاطفی بین همسران خود را نشان می‌دهد و هم بر احساسات والدین بر فرزندان اثر فوق‌العاده‌ای دارد و باعث نهادینه‌سازی عشق به امام در وجود فرزندان می‌شود (ملایی، ۱۳۹۵: ص ۱۴۸).

۵. **انتظار**: در اغلب تعاریفی که از «خانواده مهدوی» و مفاهیم مرتبط با آن ارائه شده؛ انتظار یکی از کلیدی‌ترین مؤلفه‌های تعریف قلمداد شده است. شاید بتوان گفت که بیش‌ترین کارکردهای مهدویت در خانواده، به مقوله انتظار ناظر است. بر اساس تأثیرات باورداشت فرهنگ انتظار بر خانواده اسلامی، شاخصه‌ها و ویژگی‌هایی بر این خانواده مترتب می‌شود که مهم‌ترین این ویژگی‌ها عبارتند از: برخوردار از ایمان مستحکم، عشق بارز به امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، خوش‌بین به آینده، آمادگی برای نصرت امام، جهاد در مسیر زمینه‌سازی، ایثارگری و شهادت‌طلبی، اصل صبر و استقامت در امور (ملایی، ۱۴۰۴: ص ۵۵-۶۴).

۶. **زمینه‌سازی**: یکی از عناصر تشکیل دهنده بسیاری از تعاریف مذکور، مقوله زمینه‌سازی است که این مؤلفه با انتظار و تربیت نسل منتظر‌گره خورده است. آمادگی مردم و وجود یاران، از جمله شرایط ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف شمرده شده است و بدیهی است که خانواده، ظرفیت

گسترده‌ای در آمادگی جامعه برای زمینه‌سازی ظهور دارد. گسترش و تعمیق فرهنگ مهدوی در جامعه، تربیت نسل منتظر از جلوه‌های زمینه‌سازی برای ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در خانواده است.

۷. تربیت نسل مهدی باور و مهدی‌یاور: تثبیت و تداوم باور به آموزه‌های مهدوی در گرو تربیت نسل منتظر است. تلاش در مسیر پرورش و تربیت نسل ولایی و منتظر، یکی از رسالت‌های مهم خانواده مهدوی به شمار می‌رود؛ زیرا خانواده نقش مهمی در انتقال ارزش‌های دینی و اخلاقی به فرزندان دارد و در حقیقت قسمت عمده ارزش‌های دینی و اخلاقی در درون خانواده شکل می‌گیرند و نهادینه می‌شوند و به جامعه منتقل می‌گردند (ملکی راد، ۱۳۹۵: ص ۲۰). رابطه مهدویت و تربیت، دوسویه است: از یک سو تربیت صحیح، همان‌طور که بیان شد، زمینه‌ساز ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است و از دیگر سو، مهدی‌باوری آثار تربیتی فراوانی را بر انسان همچون امیدبخشی، رفع اضطراب و نگرانی، ایجاد نشاط و شادابی دارد (احسانی، ۱۴۰۳: ص ۷۹-۸۰).

۸. سبک زندگی مهدوی: در برخی تعاریفی که از خانواده مهدوی ارائه شده، به مؤلفه‌هایی چون، خانواده امام زمان پسند (عدالتیان، ۱۳۹۵: ص ۵۲)؛ رفتار و شیوه زندگانی مورد پسند (محدثی، ۱۳۹۸: ص ۵۱) و منطبق با رضایت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف (صدوقی، ۱۳۹۱: ص ۱۹)؛ اشاره شده است که این عناصر را می‌توان با مفهوم «سبک زندگی مهدوی» همسان دانست. توجه به خانواده در عصر غیبت یکی از بایسته‌های حتمی در حوزه سبک زندگی مهدوی است که با توجه به انواع روابط موجود در خانواده مثل رابطه زن و شوهر، رابطه بین والدین و فرزندان و رابطه فرزندان با همدیگر، قابل تبیین است. از جلوه‌های سبک زندگی مهدوی یا منتظرانه در خانواده می‌توان به امور ذیل اشاره کرد:

محوریت باورهای توحیدی و مهدوی، محوریت عقل و اندیشه، محوریت عشق و محبت، مسئولیت محوری و رعایت حقوق همسر و فرزند و توجه به قابلیت‌های زنانه و مردانه (ملایی، ۱۳۹۵: ص ۱۴۵-۱۵۱). در تعاریف مذکور، مؤلفه‌های دیگری مانند امیدواری، ایثار و از خود گذشتگی و مقاومت در برابر دشمنان، بیان شده است که به دلیل قرار گرفتن این عناصر ذیل مؤلفه‌های دیگری همچون معرفت، انتظار و سبک زندگی؛ از بررسی و تبیین جداگانه آن‌ها

خودداری می‌شود.

تعریف برگزیده

با تحلیل و واکاوی مفهوم «خانواده مهدوی» و مفاهیم مرتبط با آن و کشف عناصر و مؤلفه‌های اصلی تشکیل دهنده آن تعاریف، سعی شد معنای جامعی از «خانواده مهدوی» ارائه شود؛ به گونه‌ای که همه مؤلفه‌های اساسی آن را دربرگیرد. این تعریف عبارت است از:

«خانواده مهدوی»، کوچک‌ترین نهاد اجتماعی حاصل از ازدواج زن و مرد مسلمان و شیعی است، که افزون بر بر خورداری از خصوصیات فرد مسلمان، همچون شناخت خداوند و اعتقاد به نبوت و معاد؛ به دوازده امام و آخرین آن‌ها حضرت مهدی معتقد باشد، امام زمان خود را شناخته و آثار این معرفت همچون یاد امام، احساس نظارت دائم امام در زندگی، احساس حضور امام در میان مردم، محبت و عشق به امام، محبت به دوستان و پیروان امام، بغض و نفرت از دشمنان امام، الگو گرفتن از امام و عمل به دستورهای ایشان در آن خانواده تجلی یافته است. همچنین در انتظار ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف به سر می‌برد و با اکتساب فضایل اخلاقی از راه ویژگی منتظران همچون ایمان مستحکم، امید به آینده، ایثارگری و شهادت طلبی، صبر و استقامت در امور، خود را برای رسیدن به حکومت جهانی آماده می‌کند و با تربیت نسل مهدی‌باور و مهدی‌یاور، در جهت آمادگی ظهور گام برداشته و تمام روابط اعضای خانواده براساس سبک زندگی مهدوی شکل گرفته و جلوه‌هایی از آن سبک زندگی، همچون محوریت باورهای توحیدی و مهدوی، محوریت عقل و اندیشه، مسئولیت محوری و رعایت حقوق همسر، فرزند و والدین و توجه به قابلیت‌های زنانه و مردانه در آن خانواده نمود دارد.

نتیجه‌گیری

بررسی و تحلیل آثار پژوهشی معاصر در حوزه «خانواده و مهدویت» نشان داد که هرچند این حوزه از نظر موضوعی دارای ظرفیت گسترده‌ای است؛ در بسیاری از پژوهش‌ها، مفهوم «خانواده مهدوی» به صورت دقیق، مستقل و نظام‌مند تعریف نشده و گاه با مفاهیمی همچون «خانواده منتظر»، «خانواده اسلامی»، «سبک زندگی مهدوی»، «سبک زندگی منتظرانه»، «زندگی مهدوی» و «تربیت مهدوی» درهم آمیخته است. از این رو، یکی از مهم‌ترین خلأهای موجود در ادبیات پژوهشی این حوزه، فقدان مرزبندی روشن میان مفهوم «خانواده مهدوی» و مفاهیم نزدیک به آن است.

بر اساس گونه‌شناسی محتوا محور آثار بررسی شده، پژوهش‌های موجود را می‌توان در شش دسته اصلی جای داد: آثار انتظارمحور، آثار زمینه‌سازی محور، آثار تربیتی - اخلاقی، آثار سبک زندگی محور، آثار فرهنگی - تمدنی و آثار کارکرد محور. این گونه‌شناسی نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از پژوهش‌ها بیش‌تر بر ابعاد تربیتی، اخلاقی و سبک زندگی تمرکز داشته و در عین حال، کم‌تر به تبیین مفهومی و نظری «خانواده مهدوی» به عنوان مفهومی مستقل پرداخته‌اند. همچنین برخی آثار، به جای تعریف دقیق خانواده مهدوی، تنها به بیان ویژگی‌ها، آثار و کارکردهای آن بسنده کرده‌اند.

در تحلیل مفاهیم مرتبط، روشن شد که «خانواده مهدوی» مفهومی عام‌تر و جامع‌تر از برخی مفاهیم نزدیک به آن است. «خانواده مهدوی» مفهومی است فراگیر که هم مبانی اعتقادی، هم جهت‌گیری‌های عاطفی، هم کارکردهای تربیتی و هم رفتارها و سبک زندگی خانواده را دربر می‌گیرد.

بر پایه تعاریف و مفاهیم موجود، مؤلفه‌های اصلی خانواده مهدوی را می‌توان در چهار سطح، دسته‌بندی کرد: اول، سطح مبنایی که شامل خدا محوری و امام محوری است؛ دوم، سطح معرفتی و عاطفی که دربر دارنده معرفت به امام و محبت به امام است؛ سوم، سطح رسالتی و کنشی که با انتظار فعال و زمینه‌سازی برای ظهور تحقق می‌یابد؛ و چهارم، سطح تربیتی و رفتاری که در تربیت نسل مهدی‌باور و مهدی‌یاور و تحقق سبک زندگی مهدوی جلوه‌گر می‌شود. این سطح‌بندی نشان می‌دهد که مؤلفه‌های خانواده مهدوی در یک نسبت طولی و

تکاملی قرار دارند؛ به این معنا که خدا محوری و امام محوری، بنیان اعتقادی خانواده را شکل می‌دهند؛ معرفت و محبت به امام، هویت مهدوی خانواده را تعمیق می‌بخشند؛ انتظار و زمینه‌سازی، جهت‌گیری رسالتی خانواده را سامان می‌دهند؛ و تربیت نسل مهدوی و سبک زندگی مهدوی، نمود عینی و عملی این منظومه فکری و اعتقادی در محیط خانواده است.

بر این اساس، «خانواده مهدوی» را می‌توان چنین تعریف کرد: خانواده مهدوی، خانواده‌ای است که در ساختار فکری، عاطفی، تربیتی و رفتاری خود، بر محور توحید، ولایت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف، معرفت و محبت به امام، انتظار فعال، زمینه‌سازی برای ظهور، تربیت نسل مهدی‌باور و مهدی‌یاور و تحقق سبک زندگی مهدوی سامان می‌یابد و در مسیر شکل‌گیری جامعه منتظر و تمدن اسلامی نقش‌آفرینی می‌کند.

نتیجه این بررسی نشان می‌دهد که خانواده مهدوی، نهادی تربیتی، اعتقادی، عاطفی و رفتاری است که در آن، باور مهدوی به جهت دهنده اصلی روابط، اهداف، تربیت نسل و سبک زندگی تبدیل می‌شود. بر این اساس، پژوهش‌های آینده می‌توانند با تمرکز بر شاخص‌های عینی خانواده مهدوی، الگوی تربیتی خانواده منتظر، سنجش‌پذیری مؤلفه‌های مهدوی در خانواده و نسبت خانواده مهدوی با تحقق جامعه مهدوی، این حوزه مطالعاتی را توسعه دهند.

منابع

۱. آقاههرانی، مرتضی؛ و حیدری کاشانی، محمدباقر (۱۳۹۰). *خانواده و تربیت مهدوی؛ راهکارهای عملی برای تربیت نسل منتظر و مهدی باور*، تهران: انتشارات یوسف.
۲. ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ق). *المحکم والمحیط الاعظم* (ج ۱-۱۱)، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۳. احسانی، حکیمه؛ و ابراهیم پوربائی، فاطمه (۱۴۰۱). «نقش اعتقاد به مهدویت بر فرهنگ دینی خانواده در منابع اسلامی با تأکید بر اندیشه آیت‌الله صافی گلپایگانی»، پژوهشنامه موعود، شماره ۷.
۴. احسانی، محمد (۱۴۰۳). «زمینه‌سازی تربیتی مهدویت»، مجله معرفت، شماره ۱۶۰.
۵. احمدی گیوی، حسن؛ و انوری، حسن (۱۳۹۰). *دستور زبان فارسی ۱*، تهران، انتشارات فاطمی.
۶. احمدی، مریم؛ و ایران پور، نفیسه (۱۴۰۱). «وظایف زنان در خانواده در عصر غیبت»، موعود پژوهی، شماره ۸.
۷. الشرع، فاطمه؛ و عبداللهی، طاهره (۱۴۰۱). «کارکردهای ارتباط معنوی با امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف در عرصه خانواده»، موعود پژوهی، شماره ۸.
۸. الهی نژاد، حسین (۱۳۹۷). *مردم و زمینه سازی ظهور*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۹. الویری، محسن؛ و برزویی، محمدرضا (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی رویکردهای آموزه مهدویت در چارچوب ظرفیت تمدنی»، مشرق موعود، شماره ۳۴.
۱۰. انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن* (ج ۱-۸)، تهران، انتشارات سخن.
۱۱. بنی اسدی، رضا؛ و میراسماعیلی (۱۴۰۳). «نقش مادر در تربیت فرزند مهدوی»، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۵۲.
۱۲. بیاری، علی اکبر؛ و چراغی، اسماعیل (۱۳۸۵). «نقش خانواده در انتقال محبت حضرت مهدی به فرزندان»، مشرق موعود، شماره ۱.
۱۳. جعفرپور، صفیه؛ و مهدوی، محمد (۱۴۰۲). «اکرام و تعهد نسبت به خانواده بایسته

- فرهنگی تحقق آرمان شهر مهدوی»، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۴۵.
۱۴. جمعی از محققان (۱۳۹۳). *راهنمای تربیتی عصر زمینه‌ساز ظهور مهدی* عجله الله تعالی فرجه الشریف، تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
۱۵. حسینی پور اردکانی، سید حسن (۱۳۹۷). «*مروری بر نقش مادران در تربیت نسل منتظر*»، مطالعات مهدوی، شماره ۴۱.
۱۶. حمید، زینب؛ کریمی نیا، محمد مهدی؛ و انصاری مقدم، مجتبی (۱۴۰۱). «*انحاء تربیت مهدوی فرزندان در سبک زندگی اسلامی پیشرفت‌های نوین در روانشناسی*»، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، شماره ۴۷.
۱۷. خامنه‌ای، سید علی، *مجموعه بیانات و پیام‌های رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای و آثار انتشارات انقلاب اسلامی*، نرم‌افزار حدیث ولایت ۳.
۱۸. داداش زاده، داود؛ و جلائی نوبری، حسین (۱۴۰۲). «*ضرورت تربیت مهدوی کودکان بر اساس آموزه‌های دینی مهدویت*»، پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، شماره ۵۴.
۱۹. دستگردی، پروانه؛ و معراجی، فاطمه (۱۴۰۴). «*بررسی شیوه‌ها و راهکارهای تربیت مهدوی*»، مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، شماره ۱.
۲۰. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، تهران، دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ.
۲۱. رامین، فرح (۱۳۹۳). «*اخلاق زمینه‌ساز ظهور در قلمرو خانواده*»، مشرق موعود، شماره ۳۱.
۲۲. زارعی، محمد حسین (۱۴۰۳). «*طراحی و اعتبارسنجی الگوی برنامه درسی بصیرت‌افزایی مهدویت در خانواده‌ها*»، پژوهش‌های انتظامی-اجتماعی زنان و خانواده، شماره ۲.
۲۳. زاهدی، مریم؛ کریمی نیا، محمد مهدی و انصاری مقدم، مجتبی (۱۴۰۰). «*مطالعه تأثیر تربیت ولایی در تحقق جامعه مهدوی*»، پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، شماره ۲۸.

۲۴. ساروخانی، باقر (۱۳۷۰). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده*، تهران، سروش.
۲۵. سالم، مریم (۱۳۸۹). «*مروری بر راهبردهای تربیتی معرفت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف با تأکید بر خانواده*»، مطالعات فرهنگ-ارتباطات، شماره ۱۰.
۲۶. ستار، فاطمه زهرا (۱۳۸۶). «*مسئولیت زنان در جامعه منتظر*»، انتظار موعود، شماره ۲۲.
۲۷. ستار، فاطمه زهرا (۱۴۰۱). «*وظایف زنان در زمینه سازی ظهور با تأکید بر اندیشه آیت‌الله صافی گلپایگانی*»، موعود، شماره ۷.
۲۸. سلیمی افجانی، محمدرضا (۱۴۰۳). «*بررسی تأثیرات اخلاقی اعتقاد به مهدویت در خانواده اسلامی*»، معرفت، شماره ۲.
۲۹. شرفی جم، محمدرضا (۱۳۹۳). «*آثار تربیتی فرهنگ انتظار در تقابل با چالش‌های جدید خانواده*»، علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، شماره ۲.
۳۰. شفیع زاده، فرزانه؛ و محقق داماد، مریم السادات (۱۴۰۱). «*بازخوانی تعریف خانواده در نظام حقوقی ایران*»، پژوهش‌های حقوقی میان رشته‌ای، شماره ۲، ص ۶۷-۸۳.
۳۱. شهبازی، آریتا؛ کریمی نیا، محمد مهدی؛ و انصاری مقدم، مجتبی (۱۴۰۱). «*مسئولیت زنان در جامعه منتظر امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف*»، مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، شماره ۱۱.
۳۲. صدوقی، همایون (۱۳۹۱). «*خانواده مهدوی*»، موعود، شماره ۱۴۱.
۳۳. طاهری زاده، مریم؛ و ملکی راد، محمود (۱۴۰۱). «*تأثیر فرهنگ انتظار در تربیت دینی فرزندان با تأکید بر نقش نهاد خانواده*»، مشرق موعود، شماره شماره ۶۴.
۳۴. عدالتیان، مهدی (۱۳۹۵). «*خانواده مهدوی*»، موعود، شماره ۱۹۰.
۳۵. عرفان، امیر محسن (۱۳۹۳). «*نقش باورداشت آموزه مهدویت در احیای فرهنگ و تمدن اسلامی*»، قم، نشر معارف.
۳۶. عرفان، امیر محسن؛ و واسعی، سید علیرضا (۱۳۹۳). «*نقش باورداشت آموزه مهدویت در احیای فرهنگ و تمدن اسلامی*»، قم، دفتر نشر معارف.
۳۷. علاء الدین، سید محمد رضا؛ و شیخ زاده، انسیه (۱۳۸۸). «*نقش تربیتی زنان و مادران*

در تربیت یاران حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، کوثر، شماره ۳.

۳۸. علایی رحمانی، فاطمه؛ و عباس قلیزاده، سید سپیده (۱۳۹۵). «نقش اجتماعی زنان

در زمینه سازی جامعه مهدوی»، پژوهش های اجتماعی اسلامی، شماره ۱۱۰.

۳۹. علی پور، مینا (۱۳۹۴). «نقش تربیتی زنان در تبیین و تدوین اعتقاد به مهدویت»،

مطالعات پژوهشی زنان، شماره ۳.

۴۰. فؤادیان، محمد رضا (۱۳۸۷). *زندگی مهدوی*، قم، سبط النبی.

۴۱. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹). *العين* (ج ۱-۹)، قم، مؤسسه دار الهجره.

۴۲. فیروزآبادی، سید حسن (۱۳۹۲). *راهبردهای تربیت نسل مطهر در عصر انتظار ظهور*،

تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.

۴۳. قاسم نژاد، زهرا؛ و لک زایی، صغری (۱۳۸۹). «امام رضا و تربیت نسل منتظر»، انتظار

موعود، شماره ۳۳.

۴۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی* (ط-الاسلامیه) (ج ۱-۸)، تهران، دار الکتب

الإسلامیه.

۴۵. کرمی، رضا علی (۱۳۹۶). *خانواده منتظر امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف* (وظایف و ویژگی ها)، قم،

انتشارات قلمگاه.

۴۶. گودرزی، غلامرضا (۱۳۹۳). «مؤلفه های راهبردی اخلاق و سبک زمینه ساز»، مشرق

موعود، شماره ۳۱.

۴۷. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۹). *جامعه شناسی*، مترجم: حسن چاوشیان، چاپ هفتم، تهران،

نشر نی.

۴۸. ماسلایه، نانتیا؛ و انصاری چشمه، رقیه (۱۳۹۸). «نقش زنان در زمینه سازی ظهور»،

پژوهش های اسلامی جنسیت و خانواده، شماره ۳.

۴۹. محدثی، جواد (۱۳۹۴). *زندگی مهدوی* (اخلاق و اوصاف منتظران)، قم، انتشارات بنیاد

فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف.

۵۰. محدثی، جواد (۱۳۹۸). «خانواده مهدوی»، موعود، شماره ۲۲۱ و ۲۲۲.

۵۱. معدنی، عصمت (۱۳۹۱). *تربیت مهدوی*، قم، نسیم حیات.

۵۲. معین الاسلام، مریم (۱۳۸۸). *زن منتظر و منتظرپروری*، قم، مؤسسه علمی فرهنگی زنان منتظر.
۵۳. ملایی، حسن (۱۳۹۲). «چشم‌انداز تربیت اجتماعی زنان در فرهنگ مهدویت»، پژوهش‌های مهدوی، شماره ۵.
۵۴. ملایی، حسن (۱۳۹۵). *سبک زندگی منتظرانه*، قم، مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم.
۵۵. ملایی، حسن (۱۴۰۴). *منزلت و مسئولیت خانواده منتظر*، قم، مؤسسه بنیاد فرهنگی مهدی موعود عجل‌الله تعالی فرجه الشریف.
۵۶. ملکی راد، محمود (۱۳۹۵). *خانواده و زمینه سازی ظهور*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۵۷. ملکی راد، محمود (۱۳۹۸). *نقش انتظار در تعالی خانواده*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۵۸. ملکی راد، محمود (۱۳۹۷). *کارکردهای اجتماعی اعتقاد به مهدویت*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۵۹. ملکی راد، محمود (۱۴۰۰). *مهدویت و سبک زندگی قم*، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۶۰. موسوی، سیده تسنیم زهرا؛ و ایران پور، نفیسه (۱۴۰۱). «شاخص‌های استحکام خانواده مهدوی»، موعود پژوهی، شماره ۷.
۶۱. موسوی گیلانی، سید رضی (۱۳۹۲). «چیستی و چرایی «سبک زندگی» و نسبت آن با دین و مهدویت»، مشرق موعود، شماره ۲۵.
۶۲. میرزایی، صدیقه (۱۴۰۰). «زن، خانواده، تربیت نسل منتظر»، پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده، شماره ۷.
۶۳. نجفی لیواری، مریم؛ و محمدنیا گالشکلامی، نرگس (۱۳۹۱). «واکاوی شاخصه‌های الگوی خانواده منتظر»، معرفت، شماره ۱۷۶.
۶۴. نوبخت، علی اصغر (۱۳۹۸). «مؤلفه‌های هیجانی و عاطفی اثرگذار مهدویت در

تحکیم خانواده»، مطالعات مهدوی، شماره ۴۳.

۶۵. نوبخت، علی اصغر؛ و کارگر، رحیم (۱۳۹۸). نقش مهدویت در تحکیم خانواده، قم،

مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه قم.

۶۶. نیلی پور، مهدی (۱۳۹۲). خانواده مهدوی، اصفهان، مرغ سلیمان.

۶۷. نیلی پور، مهدی (۱۴۰۰). «خانواده مهدوی از منظر قرآن و روایات»، کوثر، شماره ۷۰.

۶۸. هاشمی، ریحانه (۱۳۸۶). «نقش زن در زمینه سازی ظهور»، انتظار موعود، شماره ۲۲.

۶۹. وفایی، اعظم (۱۴۰۱). «خلاق انتظار در خانواده دینی»، موعود پژوهی، شماره ۸.

70. Barnard, Alan John. (2025, undefined 5). family. Britannica. Chicago:

Encyclopædia Britannica, Inc.

